

ANNA DYDUCHOWA

DOPEŁNIACZ W FUNKCJI BIERNIKA LICZBY POJEDYNCZEJ U MĘSKICH RZECZOWNIKÓW NIEŻYWOTNYCH

„Proszę państwa, można powiedzieć, że Pol ma *pech!*... co ja mówię proszę państwa, oczywiście, że ma *pecha!*” Słowa sprawozdawcy sportowego TV świadczą o tym, że niejednokrotnie, jeśli idzie o użycie form gramatycznych, rodzą się pewne wątpliwości. — Jak lepiej powiedzieć „daj mi *cukierka* czy — *cukierek*”? „To dobrze, że ktoś wbija *gwoździa*, czy lepiej, by wbijał *gwoźdź*“?

W tym wypadku wahania w doborze końcówki dotyczą biernika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego. Podobne problemy pojawić się mogą przy użyciu np. form dopełniacza liczby pojedynczej tych rzeczowników. Wątpliwości tego rodzaju spowodowane są wkraczaniem strony semantycznej myślenia językowego do dziedziny morfologii.

Jak wiadomo, stan końcówek biernika liczby pojedynczej rzeczowników męskich przedstawia się w języku polskim następująco: 1. rzeczowniki męskie nieżywotne mają biernik równy mianownikowi: widzę (kogo? co?) *wóz*, jak: kto? co? — *wóz*. 2. Rzeczowniki męskie żywotne przyjmują w bierniku końcówkę dopełniacza: widzę (kogo? co?) *brata*, jak: nie ma (kogo? czego?) *brata*.

Od norm tych istnieją jednak odchylenia, mówimy bowiem: tańczę *walca*, wyrwałam *zęba*, wydałam *rubla*, kupiłam *fiata*. I tu zatem końcówka biernika równa jest końcówce dopełniacza, mimo że rzeczowniki *walc*, *zęb*, *rubel*, *fiat* są rzeczownikami nieżywotnymi. Mamy więc w tym przypadku do czynienia z ekspansją końcówki żywotnej na rzeczowniki męskie nieżywotne.

Zjawisko to, niezwykle częste we współczesnym języku polskim, nie doczekało się właściwego pełnego i gruntownego wyjaśnienia genezy i określenia jego zakresu. Istnieje wprawdzie wiele prac językoznawczych omawiających rozwój polskiej deklinacji rzeczownikowej i sygnalizujących, czy nawet ilustrujących bogatym materiałem przykładowym zjawisko szerzenia acc.-gen., żaden jednak z badaczy języka polskiego nie zajmował się nim szerzej. W bibliografii prac językoznawczych nie znajdziemy pozycji przedsta-

wiającej ten problem we współczesnym języku polskim. Artykuł niniejszy ma za zadanie przynajmniej częściowo wypełnić tę lukę, nie jest on bowiem pełnym opracowaniem problematyki, stanowi tylko wprowadzenie do niej i wskazuje na ważniejsze jej momenty ¹.

Proces ekspansji żywotnych form biernika na rzeczowniki męskie nieżywotne jest ściśle związany z tendencjami rozwojowymi męskiej deklinacji słowiańskiej, należy więc pokrótce przyrzeć się, jakim zmianom ulegała ta deklinacja, a w szczególności biernik l. poj. rzeczowników męskich.

Cechą charakterystyczną deklinacji męskiej była wspólna forma dla accusativu i nominativu tak w liczbie pojedynczej jak i w mnogiej ². Już jednak pod koniec istnienia wspólnoty prasłowiańskiej został zapoczątkowany proces przejmowania w liczbie pojedynczej funkcji accusativu przez genetivus ³. Rozpoczęło się kształtowanie nowej opozycji: rzeczowniki męskie osobowe — rzeczowniki męskie nieosobowe, a wykładnikiem nowego rodzaju męskoosobowego stała się forma acc.-gen. liczby pojedynczej ⁴. Potwierdzeniem tego zjawiska jest materiał języka starocerkiewnego, który doskonale obrazuje proces przejmowania funkcji acc. przez gen. Jeśli idzie o szerzenie się formy acc.-gen. u rzeczowników męskich, to kolejność tego zjawiska w starocerkiewnosłowiańskim musiała być następująca: formę acc.-gen. otrzymały najpierw rzeczowniki męskie osobowe, potem rzeczowniki męskie żywotne ⁵. Proces ten nasilał się z czasem, z przeglądu bowiem form nowych acc.-gen. w poszczególnych zabytkach widzimy, że kodeksy późniejsze mają procentowo tych form więcej ⁶. Ze stanu w języku starocerkiewnosłowiańskim można wnioskować, że w ten sposób formowały się w językach słowiańskich kategorie rodzaju męskoosobowego, a następnie męskożywotnego. Materiał języka starocerkiewnosłowiańskiego jest świadectwem powyższych przemian dokonywających się w obrębie deklinacji słowiańskiej.

Użycie acc.-gen. liczby pojedynczej rzeczowników męskich osobowych obserwuje się zresztą we wszystkich dialektach słowiańskich, począwszy od najstarszych ich zabytków ⁷. W języku staroczeskim ⁸, do roku mniej więcej 1300, znajduje się w obrębie rzeczowników męskich wyłącznie starą formę acc. liczby pojedynczej równego nom. np. *hospodin wsiela anděl boži*, albo liczne: *pro hospodin, za kral, za boh, za muž*. W ciągu w. XIV pojawiają się

¹ Artykuł stanowi wyciąg z rozprawy doktorskiej autorki. Tytuł rozprawy: *Ekspansja żywotnych form biernika l. poj. na rzeczowniki męskie nieżywotne we współczesnym języku polskim*.

² A. Meillet, *Le slave commun* (seconde edition), Paris 1934, s. 328—9.

³ A. Vaillant, *Manuel de vieux slave*, T. I. Paris 1948, s. 170—171.

⁴ A. Meillet, *ibidem* s. 328—9.

⁵ Cz. Bartula, *Związki czasownika z dopełnieniem w najstarszych zabytkach języka scs.* Wyd. PAN, Kraków 1964.

⁶ Cz. Bartula, *ibidem*.

⁷ A. Meillet, *ibidem*, s. 350—353.

⁸ T. Lehr-Splawiński, *Zarys gramatyki historycznej języka czeskiego. Głosownia i fleksja*, Kraków 1953, s. 51 i nast.

najpierw z rzadka, potem coraz częściej, wypadki użycia w tej funkcji gen., która to forma staje się panującą w XVI w. u rzeczowników osobowych, a następnie u żywotnych i jest nią do dziś, zarówno we wszystkich gwarach czeskich jak i w języku literackim⁹. W tymże w. XVI zjawisko to przedostaje się też do liczby mnogiej, gdzie jednak nie stało się powszechnym i dziś obejmuje tylko niektóre gwary wschodnioczeskie, ale nie weszło do języka literackiego¹⁰.

Także język polski, jeśli chodzi o kształtowanie się nowych kategorii w obrębie deklinacji męskiej, rozwijał się podobnie. W zabytkach pochodzących z pierwszego piśmiennego okresu historii języka polskiego (w. XIV do końca w. XV) proces przejścia funkcji acc. przez gen. u rzeczowników męskich osobowych jest już właściwie zakończony. Obok form acc.-gen. np. *žebraka* umorzyć (szebraka vmorzycz)¹¹ chwalić będą *gospodna* (chwalicz bødø gospodna)¹², czy: odkupił jes *Dawida* (otkvpil ges dauyda)¹³, spotkać można wprawdzie formy acc.-nom.: bo *Jakob* wybrał sobie pan (bo iacob wybrał sobie pan), czy: pfej w *Bog* (pvay w bog)¹⁴, ale form tych jest stosunkowo mało. Proces zatem ustalania formy acc.-gen. sg dla rzeczowników męskich osobowych dobiega końca na przelomie w. XV i XVI¹⁵. Równocześnie szerzy się forma acc.-gen. w liczbie pojedynczej rzeczowników męskich żywotnych¹⁶ i w XV a także w XVI w. można spotkać obok form acc.-nom. coraz więcej form nowych, choć stary acc. jest jeszcze wśród rzeczowników męskich żywotnych (nieosobowych) zjawiskiem dość częstym.

Kształtowanie się kategorii żywotności zostało w języku polskim zakończone mniej więcej z końcem w. XVI¹⁷. Oczywiście ślady starych form acc.-nom. znaleźć można również i w późniejszych okresach rozwoju języka polskiego, ale tam mają już one charakter archaizmów. Szczątkowo zachował się stary stan w utartych wyrażeniach iść za *mąż*, siąść na *koń*, na miły *Bóg*, za *pan brat*¹⁸.

Jeśli idzie o rzeczowniki męskie w liczbie mnogiej, to końcówkę gen. przyjęły w acc. w języku polskim jedynie rzeczowniki osobowe¹⁹. W językach:

⁹ T. Lehr-Splawiński — *ibidem*.

¹⁰ T. Lehr-Splawiński — *ibidem*.

¹¹ *Psalterz floriański*. Wyd. Borkowskiego, Wiedeń 1834, Ps. 108.

¹² *Ps. fl.* — *ibidem*. Ps. 21, 31.

¹³ *Ps. fl.* — *ibidem*. Ps. 134, 78.

¹⁴ *Psalterz puławski*. Kodeks pergaminowy Wł. Czartoryskiego. Nakł. Bibl. Kórn. 1880, s. 72 recto.

¹⁵ A. Kalina, *Formy gramatyczne języka polskiego do końca XVIII w.* Kraków 1883.

¹⁶ A. A. Kryński, *Gramatyka języka polskiego*. Wyd. VI, Warszawa 1917, s. 49.

¹⁷ A. A. Kryński, *ibidem*, s. 50.

¹⁸ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, s. 271.

¹⁹ J. Łoś, *Syntaktyczne użycie form gramatycznych*. Encyklopedia polska PAU, T. III cz. II, s. 125.

rosyjskim, ukraińskim i białoruskim zjawisko szerzenia się kategorii żywotności obok liczby pojedynczej przedostało się także do liczby mnogiej, którą opanowało całkowicie ²⁰.

Ten krótki przegląd rozwoju form acc. sg. rzeczowników męskich w językach słowiańskich pozwala stwierdzić, że języki te wytworzyły i rozwinęły w swoich systemach zapoczątkowane już w prasłowiańszczyźnie rozróżnienie rodzaju męskiego żywotnego. Wykładnikiem zaś tego zjawiska stała się forma acc.-gen. sg.

Obserwacja współczesnego żywego języka polskiego pozwala stwierdzić, że proces przyjmowania końcówki dopełniacza w bierniku liczby pojedynczej nie został zakończony na rzeczownikach męskich żywotnych. W nowej polszczyźnie zauważamy szerzenie się formy dopełniacza w funkcji biernika także wśród niektórych rzeczowników nieżywotnych np.: w nazwach tańców: tańczyć *mazurka*, *oberka*; gier: grać w *bridża*, *tenisa*; monet: wydać *rubla*, *franka*; papierosów: palić *papierosa*, *sporta*, w niektórych zwrotach: mieć *nosa*, spłatać *figla*, zabić *ćwieka*, dać *kosza*. Że jest to zjawisko dawne, świadczą wzmianki o nim we wszystkich prawie gramatykach języka polskiego. Również analiza językowa utworów literackich minionych okresów rozwojowych literatury polskiej świadczy o tym, że zjawisko sięga dawnych czasów ²¹. Z biegiem czasu jednak zjawisko ekspansji żywotnych form biernika na rzeczowniki męskie nieżywotne staje się coraz bardziej powszechne i w związku z tym rysuje się potrzeba wyjaśnienia podłoża i mechanizmu, a przede wszystkim jego zakresu we współczesnym języku polskim.

Liczną grupę rzeczowników męskich nieżywotnych, przybierających w bierniku końcówkę żywotną, stanowią **r z e c z o w n i k i o z n a c z a j ą c e n a z w y t a ń c ó w i u t w o r ó w m u z y c z n y c h**.

Badanie języka współczesnych utworów literackich ²² pozwoliło na zgromadzenie dużej ilości przykładów acc.-gen. w wymienionych nazwach. Ilość przykładów i procentowy stosunek acc.-gen. do acc.-nom. świadczy o tym, że forma nowa właściwie zapanowała prawie całkowicie w grupie tych rzeczowników. Aż 94% zebranych przykładów to acc.gen, tylko 6% to acc.-nom.

Przykłady zbierane z mowy żywej ²³ to tylko acc.-gen. (100%). Taki procentowy stosunek świadczy o tym, że w mowie żywej ekspansja żywot-

²⁰ U. C. K u Ź n i e c o w, *Istoriczeskaja grammatika russkogo jazyka, Morfologia*. Moskwa 1963, s. 34 i dalsze.

²¹ H. G r a p p i n, *Histoire de la flexion du nom en polonais*. Wrocław 1956. Ossolineum wyd. PAN s. 30—40.

²² Współczesny językowy materiał literacki wykorzystany w pracy, której fragmentem jest niniejszy artykuł, czerpała autorka z trzydziestu pozycji współczesnej prozy polskiej.

²³ Materiał przykładowy czerpała autorka z mowy żywej otoczenia. Rozmówcy reprezentowali poziom wykształcenia przynajmniej średniego, toteż ich mowa jest przykładem języka warstw wykształconych.

ności w obrębie rzeczowników męskich — nazw tańców i utworów muzycznych jest zupełna. Oto kilka przykładów omawianych nazw w formie acc.-gen: czy dostanę *charlestona* w wykonaniu Łazuki? (Zasłysz.), orkiestra wali noworocznego *marsza* (Worc.), wystukuje obcasikami *twista* (Chorom. s. 103), pokręciła korbą i patefon zaczął grać jakiegoś *walca* (Worc. s. 275), najlepiej lubię *autostopa* w wykonaniu Karin Stanek (Zasłysz.).

Liczną grupę rzeczowników męskich nieżywotnych przybierających formę acc.-gen. stanowią również nazwy gier, figur w kartach, figur szachowych oraz terminy bridżowe. Coraz częściej słyszy się: kładź *atuta* (Zasłysz.), świetnie gra w *bridża*, bo myśli (Kurcz. 18), nauczył swoją żonę grać w *golfa* (Chorom. 150), nie zauważyłem jak zabrał mi *gońca* (Zasłysz.), rzucił *jokera* na stół (Worc. 336), Zagramy w *kosza* (Zasłysz.), zagramy w *zechcyka* (Worc. 392).

W mowie żywej zjawisko ekspansji żywotności objęło ten typ rzeczowników w całości; na 79 notowanych przykładów biernika wszystkie mają formę równą dopełniaczowi. W analizowanych utworach literackich na 57 przykładów — 45 ma formę równą dopełniaczowi, 12 — mianownikowi.

Nazwy monet: chciałem wymienić *dolara* na bon towarowy (Zasłysz.), zdobyłem dziś do swojego zbioru *dukata* (Zasłysz.), wyciągnął z portfeli *brudasa* (Worc. 152), kupił sobie *funta* angielskiego (Zasłysz.), za jednego *Kazimierza* dają 20 złotych (Zasłysz.). Przytoczone przykłady potwierdzają słuszność wyodrębniania nazw monet w typ znaczeniowy rzeczowników charakteryzujących się żywotną formą biernika, chociaż procent starych form biernika równych mianownikowi jest tu stosunkowo duży. Na 13 przykładów notowanych z literatury 8 ma formę acc.-gen., natomiast 5 acc.-nom. Podobnie kształtuje się sytuacja w mowie żywej, gdzie na 32 przykłady acc. — 18 występuje w acc.-gen., 14 zaś w acc.-nom.

Dość liczna grupa rzeczowników męskich nieżywotnych nazwających gatunki napojów (zwłaszcza win) w dużym stopniu ulega zjawisku przyjmowania w bierniku formy dopełniacza. On na *boulestina* poszedł (Worc. 208), jazda po *giseltera* do komórki (Worc. 161), daj pan *kapucyna* (Worc. 438), tu mają *piłznera* (Chorom. 111), mam w domu *trójniaka* (Zasłysz.), postawił przed nimi *burgunda* (Zasłysz.) itp.

Na 49 notowanych bierników — 39 ma formę acc.-gen, 10 acc.-nom. (przykłady czerpane z literatury). W mowie żywej na 36 przykładów biernika występuje 29 acc.-gen., a tylko 7 acc.-nom.

Wysoki stosunkowo procent używotnienia odzwierciedlony w formie acc.-gen. notuje się wśród rzeczowników — nazw różnych rodzajów broni. *Bergmanna* niósł pod pachą (Brat. 125 t. I.), obiecywał ośmiostrzałowego *colta* (Brat. 64 t. I.), zdobędzie *peema* (Brat. 69 t. II), Malutki, wzięłeś *panzerfausta* (Brat. 264 t. II), wyciągnęli twego *stena* (Brat.

132 t. I.), wrywa *visa* zza pasa (Brat. 64 t. I.) itd. W przykładach nazw rodzajów broni czerpanych z literatury współczesnej na 32 bierniki — 29 przybiera formę równą dopełniaczowi, tylko 3 — formę równą mianownikowi.

W mowie żywej na 18 zebranych przykładów tylko 4 przyjmują formę acc.-nom. Także dodatkowo przeprowadzony kwestionariusz²⁴, w którym na 30 osób badanych 3 użyły formy starego biernika, 27 osób nowej formy biernika równego dopełniaczowi, potwierdza tendencje do używania rzeczowników będących nazwami broni.

Niezwykle licznie reprezentowany jest biernik równy dopełniaczowi w grupie rzeczowników nazywających marki papierosów. Na 31 przykładów zebranych z literatury 25 to acc.-gen., a tylko 6 to acc.-nom. Wszystkie przykłady notowane z mowy żywej to tylko acc.-gen.

Mogę zapalić *dukata* (Zasłysz.), daj mi *giewonta* (Zasłysz.), wyjął z ust *papierosa* (Chorom. 68), popatrzył krytycznie na *papierosa* (Chorom. 13), porządkując szufladę znalazłem zeschłego *lotnika* (Zasłysz.) itp.

Dość często przyjmują w bierniku końcówkę dopełniacza marki samochodów i samolotów. Choćby miał *cadillaca* (Kurcz. 83), Tadeusz ma nowego *junaka* (Zasłysz.), *wartburga* kupię (Dz. Pol.), kolega kupił, sobie *opla* (Zasłysz.), w muzeum lotnictwa oglądałem *dorniera* (Zasłysz. PR), straciliśmy dwa *messerschmitty* i jednego *grummana* (Zasłysz. TV).

Na 16 przykładów biernika, zaczerpniętych z literatury współczesnej, 13 ma formę acc.-gen., tylko 3 formę acc.-nom. W mowie żywej stosunek form nowego i starego biernika przedstawia się następująco: Na 31 bierników 26 ma formę acc.-gen., 5 acc.-nom.

Przykłady zebrane w jeden typ znaczeniowy jako rzeczowniki nazywające produkty spożywcze przedstawiają się, być może, dość niejednolicie, gdyż znajdują się tu zarówno wytwory działalności ludzkiej, np.: *ptyś*, *rogalik*, *cukierek*, jak i płody natury: *burak* *kalafior*, *ogórek*. Przykłady: Weź sobie *cukierka* (Zasłysz.), kupiłem *kalafiora* (Zasłysz.), zjadłem *ogórka* (Zasłysz.), proszę jednego *rogalika* (Zasłysz.).

Stosunek procentowy acc.-gen. do acc.-nom. w tym typie rzeczowników kształtuje się nieco inaczej niż w rzeczownikach nieżywotnych takich, jak np. nazwy *tańców* czy *gier*, *figur szachowych* itp. W materiale literackim na 19 przykładów biernika aż 7 występuje w formie acc.-nom. co stanowi 37% ilości wszystkich notowanych bierników; w mowie żywej procent ten wyraża się liczbą 17,5%. Dowodzi to większej siły ekspansji form żywotnych w mowie żywej. W kwestionariuszu, przeprowadzonym dla sprawdzenia

²⁴ Oprócz przykładów zbieranych ze swobodnych wypowiedzi rozmówców autorka notuje przykłady, które są wynikiem kwestionariuszy przeprowadzonych wśród studentów Wyższej Szkoły Pedagogicznej oraz w dwóch krakowskich biurach projektowych.

tendencji do używotnienia nazw produktów spożywczych, 63 informatorów użyło formy acc.-gen., a tylko 11 acc.-nom. Kwestionariusz przynosi zatem materiał pozwalający twierdzić, że i w tej grupie rzeczowników nieżywotnych tendencja do przyjmowania w bierniku formy dopełniacza jest tendencją żywą.

Nazwy drzew, kwiatów i grzybów również często przyjmują acc.-gen. np.: widzisz tego *buka* (Zasłysz.), jeden z telewidzów przysłał nam borowika *olbrzymia* (Zasłysz. TV), pod płotem znalazłam *fiotka* (Zasłysz.), kupił *narcyza* u sprzedawcy ulicznego (Kruczk. 249). Przykłady czerpane z literatury współczesnej dostarczają następującego materiału: na 13 bierników 9 ma formę acc.-gen., 4 acc.-nom. W mowie żywej na 40 bierników 32 to acc.-gen., 8 to acc.-nom. Mowa żywa dostarcza i w tej grupie procentowo większej ilości przykładów świadczących o ekspansji żywotnych form biernika na rzeczowniki nieżywotne nazywające drzewa i kwiaty.

Grupa rzeczowników męskich nieżywotnych używanych w utartych wyrażeniach i zwrotach w składni z czasownikami rządzącymi biernikiem przybiera zawsze formę acc.-gen. Zarówno w literaturze współczesnej jak i w mowie żywej obserwujemy jedynie taką ich formę. Raz jeden udało mi się usłyszeć w telewizyjnej audycji sportowej przytoczony na początku artykułu przykład: „Proszę państwa, można powiedzieć, że Pol ma *pecha*“, ale w dalszym ciągu wypowiedzi sprawozdawca poprawił się: „Co ja mówię, proszę państwa, oczywiście, że ma *pecha* ma *pecha*!“ W odczuciu zatem społecznym jedynie poprawną formą w omawianych zwrotach frazeologicznych jest acc.-gen. Przykłady takiego użycia: zrobiliśmy z niej *balona* (Kurcz. 117), ale miałeś *boja*, bracie! (Brat. 131 t. I), ona ma *kaca* (Zasłysz.), zrobił *marsa*, że aż mnie ciarki przeszły (Zasłysz.), przy tym stole możesz pan wstawić *metra* (Worc. 382), no patrzcie, *smyrla* dostał (Worc. 148), widać, że ma *zeza* (Zasłysz.).

Typami znaczeniowymi rzeczowników, które zawsze w bierniku przyjmują końcówkę dopełniacza, są także: nazwy osób przeniesione z przedmiotów martwych, np. nie mogę patrzeć na tego *drąga*, Kocham tego *oryginała* (Zasłysz.); nazwy przedmiotów martwych przeniesione z ludzi na te przedmioty (najczęściej w wypowiedzeniach eliptycznych), np. czytam *Mickiewicza* (utwór), oglądam *Renoira* (obraz); nazwy przedmiotów martwych (najczęściej zabawek) przeniesione z istot żywych np.: mam *misia*, kupiłam *bączka*; nazwy widm bezcielesnych, nadzmysłowych, istot martwych, nazwy planet przeniesione z bóstw np: *boga*, *aniola*, *batwana*, *trupa*, *Marsa*, *Jowisza*.

Poza wymienionymi i omówionymi wyżej typami rzeczowników, zarówno w języku literackim jak i mowie żywej notuje się sporadycznie przykłady rzeczowników męskich nieżywotnych przybierających również w bierniku

końcówkę dopełniacza. Są to np., *bruderszaft*: przepijemy *bruderszafta* (Zasłysz.), *ciuch*: widziałeś tego *ciucha* (Zasłysz.), *fleczer*: proszę mi dać *fleczera* (Zasłysz.), *guzik*: mam drugiego takiego *guzika* (Zasłysz.), *gwóźdź*: wbijałem *gwóździa* (Zasłysz.), *kleks*: zrobiłem *kleksa* (Zasłysz.), *knot*: Krosno ustawiło koszmarnego *knota* (Zasłysz. PR), *paluch*: weź tego *palucha* (Kurcz. 111) (Zasłysz.), *strach*: postawił *stracha* w polu (Zasłysz.), *zęb*: wyrwałem *zęba* (Zasłysz.) itp.

Jak widać ze skrótego przeglądu grup znaczeniowych interesujących nas rzeczowników, dużą część rzeczowników męskich nieżywotnych przybierających w accusativie liczby pojedynczej końcówkę genetivu stanowią rzeczowniki wywodzące się od żywotnych oraz rzeczowniki będące uosobieńciami por. *krakowiak*, *kozak* (tańce) ²⁵, *koń*, *konik*, *goniec* (figury szachowe), *walet*, *joker* (figury karciane), *brudas* (pieniądz), *burgund* (napój), *grumman*, *colt* (nazwy broni); *lotnik* (marka papierosów), *mars*, *strach*, *kurier*, *rentgen* itp.

Innym źródłem żywotności formy biernika rzeczowników męskich nieżywotnych jest w pewnych wypadkach jego upodobnienie syntaktyczne do dopełniacza cząstkowego. S. Szober wskazuje na to zjawisko przy omawianiu acc.-gen. rzeczowników nazywających monety ²⁶. Przyczynę ich używotności objaśnia, sięgając do podobieństwa nazw monet jako mierników pieniądza z dopełniaczem cząstkowym. Mówi się: wydać, zgubić, wziąć: *dolara*, *dukata*, *guldena*; coś kosztuje *rubla*, *złociaka* itp. Analogia z dopełniaczem cząstkowym jest także powodem pojawienia się formy acc.-gen. w niektórych nazwach napojów. Genetivus partitivus używany jest po wyrazach oznaczających ilość ²⁷. Nazwy różnego rodzaju napojów używane są często łącznie z rzeczownikami: butelka, kielich, kieliszek, litr, szklanka itp. i w związkach takich występują zawsze w genetivie. Wobec tego, nawet gdy nie ma mowy o określonej ilości napoju i kiedy rzeczownik składniowo jest w zdaniu dopełnieniem bliższym, funkcję acc. przejmuje gen. np.: „Wyraźnie słyszę, jak gość zamawia *martella*“ (Worc. 420). „Jakie wino pan burmistrz pija o tej porze? *Szampana*.“ (Hen. 54) Innymi przyczynami przybierania końcówki genetivu może być również postaciowość (która jest zresztą powodem przyjmowania przez rzeczowniki nieżywotne końcówki -a w dopełniaczu) bądź indywidualizacja ²⁸.

²⁵ F. Grappin w *Gramaire de la langue polonaise* wydanej w Paryżu w r. 1964 tłumaczy te formy jako formy dopełniacza okolicznikowego.

²⁶ St. Szober, *Gramatyka języka polskiego*. Wyd. VI (oprac. W. Doroszewski), Warszawa 1963, s. 169–70.

²⁷ J. Bystron, *O użyciu genetivu w języku polskim. Przyczynek do historycznej składni polskiej*. Kraków 1893 (odbitka z T. XXII Rozpraw Wydz. Filol. A. U.).

²⁸ St. Jodłowski, *O formach budyniu, pasztetu || omlęta, biskopta*. „Język Polski“ 1953, s. 84

Zjawisko ekspansji żywotnych form biernika na rzeczowniki nie mające prymarnie żywotnej wartości znaczeniowej, względnie nie kojarzące się z pojęciem cząstkowości tłumaczyć można jedynie działaniem analogii w systemie flekcyjnym (por. rzeczowniki: *twist*, *marsz*, *wist*, *golf*, *kosz*, *trójniak*, *wis*, *peem*, *cadillac*, *wawel*, *sport*, *bzik*, *boj*, *zez* itp.). Jednak niezależnie od tego, jakie są przyczyny ekspansji żywotnych form biernika na rzeczowniki męskie nieżywotne, przedstawiony materiał świadczy o tym, że zjawisko używotnienia jest we współczesnym języku polskim częste, zwłaszcza w zakresie omówionych typów znaczeniowych rzeczowników.

Tabela zbiorcza ** nr 1, przedstawiająca procentowy udział form acc.-gen. do acc.-nom. wśród notowanych przykładów, pozwala stwierdzić, iż w języku pisanym w grupach rzeczowników reprezentujących nazwy tańców i utworów muzycznych, nazwy rodzajów broni, nazwy marek papierosów czy rzeczowniki męskie nieżywotne w zwrotach frazeologicznych — ekspansja żywotnych form biernika jest prawie całkowita. (Procent starego biernika równego mianownikowi waha się od 4,6 do 9,5). W pozostałych grupach znaczeniowych procentowy udział przykładów acc.-gen. również świadczy o ekspansji tej formy. Waha się on bowiem w granicach 61,5 do 81,5% zebranych przykładów.

Mowa żywa otoczenia dostarcza również bardzo dużej ilości przykładów acc.-gen. rzeczowników męskich nieżywotnych. Z tabeli zbiorczej nr 2 widać, że w mowie żywej ekspansja form żywotnych objęła bez reszty rzeczowniki męskie nieżywotne nazywające tańce i utwory muzyczne, gry, figury w kartach i szachach oraz terminy bridżowe, nazwy marek papierosów, a także rzeczowniki w utartych zwrotach frazeologicznych. W innych typach znaczeniowych rzeczowników męskich nieżywotnych udział procentowy acc.-gen. jest również wysoki.

W oparciu zatem o przedstawiony materiał przykładowy wyciągnąć można wniosek, iż zakres ekspansji żywotnych form biernika liczby pojedynczej na rzeczowniki męskie nieżywotne jest szerszy w mowie żywej niż w współczesnym pisanym języku polskim i z mowy żywej przedostaje się do języka literackiego.

Częstość użycia pewnych form przyczynia się, jak wiadomo, do uzyskania prawa ich obywatelstwa w języku ogólnonarodowym. Trudno dziś przewidzieć, jak dalek będzie rozwijał się biernik rzeczowników męskich. Trzeba jednak pamiętać, że język się zmienia. Warto przypomnieć, że np. w *Błędach językowych* Artura Passendorfera z r. 1904 czytamy wyraźne zalecenie: „wbilem *gwóźdz* — nie *gwóździa*, lekarz wyrwał mi trzonowy *zqb* — nie trzonowego *zēba*“, dziś jednak w odczuciu językowym forma acc.-gen. tych rzeczowników nie razi i jest dość powszechna.

** Tabele zbiorcze nie zawierają danych liczbowych dotyczących rzeczowników, które zarówno w mowie żywej jak i w języku literackim w 100% ulegają procesowi używotnienia.

Trzeba zaznaczyć, że ekspansja żywotnych form biernika występuje również w dialektach języka polskiego³⁰, obserwować można to zjawisko także w innych językach słowiańskich³¹, nie jest zatem czymś odosobnionym i wyjątkowym we współczesnym języku polskim i ma szanse dalszego rozpowszechnienia się.

³⁰ O acc.-gen w dialektach języka polskiego mowa jest w rozprawie, której niniejszy artykuł jest wyciągiem. (por. p. 1).

³¹ Przykłady acc.-gen. sg rzeczowników męskich w innych językach słowiańskich przedstawione są w rozprawie, o której mowa w przypisie 1.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

1. Brat. — R. Bratny, *Kolumbowie rocznik* 20. PIW, Warszawa 1964.
2. Chorom. — M. Choromański, *Warianty*. Wydawnictwo Poznańskie.
3. Dz. Pol. — Dziennik Polski.
4. Grzyb. — K. Grzybowska, *Żuzia*. Nasza Księgarnia, Warszawa.
5. Hen. — J. Hen. *Toast*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1964.
6. Kruczk. — L. Kruczkowski, *Sidla*, Czytelnik, 1964.
7. Kurcz. — J. Kurczab, *Siedem zielonych zeszytów*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1964.
8. Worc. — H. Worcell, *Zakłete rewiry*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1956.
9. Zaslysz. — Zasłyszane.
10. Zaslysz. PR. — Zasłyszane, audycja radiowa.
11. Zaslysz. TV. — Zasłyszane, audycja telewizyjna.

TABELA ZBIORCZA PRZYKŁADÓW BIERNIKA I. POJ. R. MĘSKIEGO
ZACZERPNIĘTYCH Z LITERATURY WSPÓŁCZESNEJ

Grupy znaczeniowe	Ilość notowanych przykładów biernika I. poj. rzecz. m. -nieżyw.	Ilość przykładów acc. = gen.	%	Nr 1	
				Ilość przykładów acc. = nom.	%
I. Nazwy tańców i utworów muzycznych	49	46	94,0	3	0,6
II. Nazwy gier, figur w kartach i szachach terminy brydżowe	57	45	79,0	12	21,0
III. Nazwy monet	13	8	61,5	5	38,5
IV. Nazwy napojów	49	39	79,5	10	20,5
V. Marki samochodów i samolotów	16	13	81,5	3	18,5
VI. Nazwy rodzajów broni	32	29	90,5	3	9,5
VII. Nazwy produktów spożywczych	19	12	63,0	7	37,0
VIII. Nazwy drzew i kwiatów	13	9	69,0	4	30,8
IX. Papieros, nazwy marek papierosów	131	125	95,4	6	4,6

TABELA ZBIORCZA PRZYKŁADÓW
ZACZERPNIĘTYCH Z MOWY ŻYWEJ OTOCZENIA

Nr 2

Grupy znaczeniowe	Ilość notowanych przykładów biernika l. poj. rzecz. m. nież.	Ilość przykladów acc.-gen.	%	Ilość przykladów acc.-nom.	%
I. Nazwy tańców i utworów muzycznych	96	96	100,0	—	—
II. Nazwy gier, figur w kartach i szachach, terminy bridżowe	79	79	100,0	—	—
III. Nazwy monet	32	18	56,2	14	43,8
IV. Nazwy napojów	36	29	80,5	7	19,5
V. Marki samochodów i samolotów	31	26	84,0	5	16,0
VI. Nazwy rodzajów broni	18	14	78,0	4	22,0
VII. Nazwy produktów spożywczych	63	52	62,5	11	17,5
VIII. Nazwy drzew, kwiatów i grzybów	40	32	80,0	8	20,0
IX. Papierosy, nazwy marek papierosów	114	114	100,0	—	—